

КОНЦЕПТ У ЦАРИНІ ЛІНГВОСИНЕРГЕТИКИ: РІВНЕВА ДЕКОМПОЗИЦІЯ Й ЦИКЛІЧНА АДАПТИВНА СИСТЕМНІСТЬ

Н. В. Таценко

Звернення до кардинальної одиниці мисленнєвого коду людини – концепту – зумовлене усвідомленням того факту, що попри наявність численних праць відповідної тематики, його когнітивно-дискурсивна природа все ще не знайшла задовільного висвітлення в лінгвістичних студіях. Концепт є центральним і найбільш суперечливим поняттям сучасної лінгвістики, вирізняючись неоднозначністю свого тлумачення. Термінологічна розбіжність концепту свідчить не стільки про відсутність єдності точок зору щодо його динамічної природи й функцій, скільки про багатство його ознак і властивостей. Основна проблема сучасної теорії концепту полягає в невідповідності наявних знань як лінгвістичного, так і когнітивного плану складному характеру концептуальної динаміки дискурсу.

Різні наукові парадигми аналізують концепт у різних системах координат: розвиваються ідеї втіленого пізнання (*embodied cognition*) [Lacoff 1999; Talmy 2000], ситуативної когніції (*situated cognition*) [Brown 1989], динаміцизму (*dynamicism*) [de Beaugrande 2004; Wildgen 2004]. Вітчизняні представники діяльнісного підходу аналізують процесуальну природу концепту як елементу рефлексії, котрий виконує функцію поєднання декількох планів мовного знака, забезпечуючи їхню комунікацію, співіснування й галуження. Він розглядається як багатомірний, складний і внутрішньо розчленований феномен, базова одиниця мисленнєвого коду людини, яка містить комплексну інформацію про предмет або явище й ставлення свідомості до них. Також досліджуються концептосистеми, їхня самоорганізація й міжкультурний трансфер [Мартинюк 2010; Морозова 2007; Приходько 2015]. У такий спосіб поступово змінюється класичний когнітивний підхід до концепту як до ментальної репрезентації, підлягають перегляду навіть його глибинні філософські основи.

Основним недоліком репрезентаційного підходу постає відсутність пояснення фізичного в природі ментального, переконливих біологічних основ природи когніції. “Елегантне” вирішення цієї проблеми пропонує “біологічний натуралізм”: усі ментальні феномени детерміновані нервовими процесами на нижчому рівні мозку, являючи собою вищий рівень мозкової діяльності – його системні властивості. Тобто, ментальні явища інтерпретуються як частина природи [Searle 2002, с. 57]. Це дає змогу зробити висновок, що концепт як результат концептуалізації належить до когнітивного рівня природної ієрархії, включає в себе елементарні рівні (фізичний, біологічний, психічний), і при цьому є частиною соціокультурного середовища.

Наведена точка зору суттєво розширює кордони лінгвоконцептологічних розвідок, залучаючи дослідницькі модуси, для яких традиційна когнітивна лінгвістика не має відповідного інструментарію й які не вкладаються в надані нею концептуальні схеми. У зв'язку з цим існує нагальна потреба в єдиній універсальній метамові, яка б дозволила вільно змінювати масштаб спостереження концептів, а також описувати їхню багатоконпонентність, багаторівневість та просторово-часову неоднорідність. Наразі така метамова активно розвивається в царині лінгвосинергетики, де будуються гіпотези на основі загальних ознак і властивостей живої матерії.

Концепт є результатом еволюційного емерджентного розвитку людського розуму, наслідком ускладнення психічної форми матерії. Явища різних структурних рівнів концепту розділені вертикально не лише в просторі, а й у часі. Концептуальні процеси, що відбуваються в режимі дискурсу (“тут і зараз”), повільніші, ніж динаміка концептів у глибинах психіки (додискурсивні рівні концептуальної ієрархії – фонологічні, морфологічні, лексичні, синтаксичні), де актуальними є мілісекунди [Бронник 2013, с. 30-31]. Тобто, час постає внутрішньою динамічною характеристикою концептів, базовим виміром для складної динаміки концептуальних процесів. Метою пропонованого розділу є опис рівневої декомпозиції концепту й побудова часової моделі його “життєвого циклу”.

Специфічний концептуальний час показує тривалість життя концептосистем відносно фізичного, реального часу, котрим ми користуємося в повсякденному житті. Вимірюючи в його одиницях (секундах, хвилинах, годинах, днях тощо) інтервал між виникненням і розпадом концептуальних структур, можна встановити, що найдавнішими є загальнолюдські концепти, а наймолодшими – концепти, які функціонують на когнітивному рівні індивідуальної психіки. Розділеність у часі означає несинхронність змін концептуальних систем. У концептуальній просторово-часовій ієрархії прослідковується така залежність: чим нижчий рівень організації концептосистеми, тим з більшою швидкістю в ній відбуваються процеси.

Крізь призму когнітивно-синеоргетичних вимірів системна ієрархія будь-якого концепту може бути розгорнута на окремі рівні, при цьому підкреслюється, що рівнева декомпозиція має умовно-пізнавальний характер, детермінований науковими потребами дослідження [Бронник 2013, с. 210-215]. Існування будь-якого концепту відбувається на таких рівнях: тілесному, нервової системи, перцептивно-емоційному, концептуально-категоризувальному, мовному, дискурсивному та соціокультурному. Активність концептуальної системи не можна зредукувати до жодного з цих рівнів. Завдяки прямим (знизу вгору) і зворотним (зверху вниз) зв'язкам між сусідніми рівнями виникає динаміко-системна цілісність концепту. Його складна структурно-функціональна організація дозволяє здійснити фізичну мовленнєву дію – вимовити звук, склад, слово, речення й більші сегменти потоку мовлення. Разом зі звуковою або графічною речовиною переноситься енергія й інформація (значення, зміст, смисл, функція). Тобто, концепт постає відкритою динамічною системою, яка обмінюється з зовнішнім середовищем триєдиним потоком речовини, інформації й енергії. Рівневу декомпозицію концепту систематизовано в схемі (див. рис. 1):

Рис. 1. Рівнева декомпозиція концепту

Тілесний рівень поданий органами, залученими до мовленнєво-мисленнєвої діяльності – грудною клітиною, легенями, голосовими зв’язками, гортанню, губами, язиком, порожнинами рота й носа тощо. Вони утворюють мовленнєво-моторний вихід концептуальної системи, завдання якого полягає в наданні фізичного впливу на зовнішнє середовище. *Рівень нервової системи* узгоджує функціонування всіх систем органів, залучених до мовленнєво-мисленнєвої діяльності. Завдяки активній взаємодії великих груп нейронів мозку, що упорядковують свої електричні коливання шляхом синхронізації, виробляються емерджентні психічні структури (емоції, концепти), здатні певним чином

переробляти інформацію, що надходить до системи. *Перцептивно-емоційний рівень* пояснюється тим, що чуттєві й сенсорно-афективні процеси є формами пізнання, на основі яких виникають логічні структури. Згенеровані емоції несуть функціональне навантаження, виступаючи безпосередніми каталізаторами інтеграції концептів у більш складні значущі цілісності. На *концептуально-категоризувальному рівні* протікають процеси концептуалізації й категоризації, які полягають в осмисленні інформації, що надходить, у мисленнєвому конструюванні предметів та явищ, яке призводить до утворення концептів. На *мовному рівні* концепти отримують матеріальну форму й стають фізичною реальністю: концептуальна система стикається з зовнішнім дискурсивним середовищем, куди виводяться продукти переробки звукової або графічної речовини, інформації та енергії. *Дискурсивний рівень* є інтерперсональним, соціальним, на якому адресант впливає на адресата за допомогою мови. Коли фізичний акт мовлення завершено, частини речення (непредикативної конструкції) як цілого набувають загальну прагматичну функцію, створюючи систему прагматичного концепту. *Соціокультурний рівень* полягає в тому, що під час дискурсивного акту адресант і адресат одночасно включені в якості підсистем у безліч більших соціальних систем. Вони можуть належати до однієї або різних гендерних, вікових, родинних, професійних, національних та інших груп, які мають спільне лінгвокультурне знання (норми, правила, концепти, традиції тощо).

Ця рівнева система ніколи не перебуває в нерухомому статичному стані, оскільки знання про мінливий світ постійно змінюються. Однак можна говорити про відносний спокій, який допускає мінливість структури концепту в певних межах. Для позначення спрямованості розвитку концептуальної структури дослідники користуються мірою відхилення від порядку – ентропією [Dictionary of World Philosophy 2001, с. 441]. Ентропія концепту – це зміни в його структурі, зростання яких відображає тенденцію до руйнації, а зниження ентропії – тенденцію до розвитку. Розвиток як зміна якості або функції концепту передбачає обов'язковий вихід за межі спокою, тобто, потрапляння в хаос, в умовах якого

з'являється можливість породження нового системного порядку. Важливу роль у розумінні концептуальної динаміки відіграють переходи концептуальної структури від упорядкованого стану до неупорядкованого й навпаки. Цей процес постає “життєвим циклом” концепту, протягом якого реалізується повний діапазон його складної системної динамічності.

Початком “життєвого циклу” будь-якої концептуальної структури є виникнення мовленнєвого концепту в свідомості людини й закріплення його як способу вирішення комунікативних завдань. В основі всього процесу лежить механізм самоорганізації: концепт виникає як результат функціональної організації компонентів когнітивної системи й мовленнєвої здатності людини, що відповідають вимогам комунікації. Для розуміння цього феномену корисно звернутися до досвіду когнітивної лінгвістики, яка постулює існування єдиних когнітивних механізмів, що керують діяльністю людини в цілому, а не лише мовною та мовленнєвою. Такими механізмами є “укорінення”, “схематизація”, “категоризація”, “композиція” та “символізація”.

Укорінення (entrenchment) визначається як “автоматизація”, “формування навички”, котра впливає на ментальне оброблення одиниці. Сутність цього процесу полягає в тому, що повторення психологічної події залишає слід у свідомості індивіда, котрий полегшує ментальне оброблення повторних подій. Повторення навіть складної події може перетворити його у звичну, легко відтворювану “рутину” (завдяки багаторазовому вживанню концептуальна структура засвоюється такою мірою, що практично не вимагає участі свідомості). Коли складна структура може бути використана як “заготівка” (‘pre-packaged’ assembly), яка не потребує свідомої уваги до своїх компонентів, вона отримує статус мовленнєвої одиниці [Langacker 2000, с. 3-4].

Наступним механізмом є *абстрагування*, тобто виділення схожих рис у ряді конкретних випадків, котрі призводять до формування узагальненої концептуальної структури. У процесі абстрагування “відфільтровуються” ті аспекти конкретних уживань, котрі не повторюються в інших ситуаціях. Для

лінгвістики важливий особливий випадок абстрагування – *схематизація*, яка допускає різні ступені деталізації, або “вирішення” (*granularity, resolution*) [там само]. Концепти й понятійні категорії, котрі можуть бути подані в вигляді скриптів, сценаріїв, фреймів та інших моделей, є видами схем, що постають факторами упорядкування при обробленні інформації.

Здатність до порівняння декількох структур і виявлення розбіжностей між ними є ще однією когнітивно релевантною властивістю людини. Між структурами, які порівнюються, існує функціональна асиметрія – одна з них є еталоном (*standard*) порівняння, а інша – об’єктом (*target*) [там само, с. 4]. Для лінгвістики особливо важливим є один із видів порівняння – *категоризація*, котра має місце у тому випадку, коли еталоном порівняння є одиниця, що закріпилася в мові, а об’єктом порівняння – нова одиниця (на момент появи). Одиниці, які порівнюються, перебувають у семантичних відношеннях “розроблення” (*elaboration*) та “розширення” (*extension*) [Воробьєва 2004].

Композиція як здатність більш простих структур комбінуватися у складні є ще одним когнітивним механізмом, що лежить в основі створення нових концептів. *Композиція* визначається дослідниками як інтеграція двох або більше компонентних структур у композиційну [Langacker 2000, с. 4]. При цьому складові композиційної структури зливаються, створюючи в повному розумінні єдність, а не комбінацію двох окремих елементів (часткова композиційність). Наведений принцип є підґрунтям теорії концептуальної інтеграції Ж. Фоконьє і М. Тернера [Fauconnier 2002].

До механізмів, які розглядаються, відноситься також здатність людської свідомості до асоціації. Для лінгвіста особливого значення набуває такий вид асоціативного зв’язку, як *символізація*, котру в загальному вигляді вважають асоціацією концептуалізацій із ментальними репрезентаціями сутностей, що розглядаються (а саме: звуків, жестів, письмових знаків). Стосовно лінгвістики символізація є встановленням відповідності між семантичною та фонологічною структурами [Langacker 2000, с. 5]. У процесі створення концептів людина по-

різному поєднує наведені когнітивні механізми, які є базовими й постійно повторюваними операціями людської свідомості, а людське мислення зобов'язане їм своїми можливостями.

Можна узагальнити, що “життєвий цикл” концепту починається з етапу засвоєння індивідом певного відрізка дійсності емпіричним або логічним шляхом, що призводить до формування концепту у свідомості. Далі відбувається етап його когнітивного оброблення, тобто виділення окремих компонентів його змісту з частковою паралельною вербалізацією на основі внутрішнього слова або внутрішнього мовлення. На цьому етапі вичленовуються та систематизуються ті ознаки, на основі яких концепт вбудовується в індивідуальну когнітивно-номінативну мережу людини (внутрішній лексикон) та колективну номінативну мережу соціуму (мовна картина світу).

З'явившись на світ, концепт вступає в стадію рівноваги з дискурсивним середовищем, досягаючи “зрілості”. Функціонування концептуальної структури перестає залежати від часу, оскільки між нею й дискурсивним середовищем встановлюється стан рівноваги. Тобто, сили дестабілізації й хаосу в вигляді контексту та сили протидії й порядку в вигляді концепту врівноважують одна одну. Постійність умов комунікативного середовища, їх перебування в межах типовості зумовлює структурну й функціональну стійкість самого концепту (відсутність стимулу до змін). Як результат, розвиток концепту зупиняється, а структурна ентропія у вигляді зміни компонентів і відносин між ними не відбувається. Період рівноваги характеризується динамічним режимом сталого функціонування концепту без зміни його структури.

З часом неминуха зміна комунікативних умов призводить систему концепту в активний стан, провокуючи ентропію (хаотизацію). Зростання ентропії, асоційованої зі зміною стійкої структури концепту, призводить до флуктуацій (фонетичних, морфологічних, лексико-семантичних, синтаксичних, словотвірних) – відхилень стійких параметрів системи від соціально прийнятої форми концепту. Як результат, відбувається концептуальна біфуркація або поліфуркація (втрата

стійкості режиму функціонування й перехід у інший стан). Знижується рівень ентропії в концепті за рахунок дисипації в дискурсивне середовище, що слугує балансом між концептом і дискурсом. Дискурсивне середовище постає зовнішніми проявами коливань, спалахів активності концепту, які відчуються комунікантами.

Коли коливання розсіюються, система концепту повертається в стан, дещо відмінний від попереднього стану рівноваги з дискурсивним середовищем. Концепт переходить у стаціонарне становище, максимально наближене до рівноважного. Характерною рисою такого становища є збереження стійкості основних характеристик на фоні незначних змін контексту. Лексичні, синтаксичні, морфологічні й фонетичні компоненти концепту можуть варіюватись, не змінюючи основного смислу. Таким чином, хаос не чіпає рівень системи. Наведений динамічний режим в умовах слабкої рівноваги з контекстом є сталим функціонуванням у межах варіювання структури.

Існує й інший сценарій “життєвого циклу” концепту. У критичних умовах ентропія зростає у зв’язку з інтенсивним ростом хаотичних комбінацій компонентів концептуальної структури, реалізованих у дискурсивних актах. Зростання ентропії перевищує її дисипативний відтік у середовище, що значно збільшує системні флуктуації. У цей період динаміка концепту характеризується нестійким режимом функціонування, відхилення в якому неможливо прогнозувати. В умовах жорсткої біфуркації неминуче виникає структурно-функціональна криза, яка полягає в неузгодженості концепту та його прагматичної функції. Синтаксичні, семантичні, морфологічні, фонологічні зв’язки між компонентами послаблюються настільки, що концепт перестає виконувати свою роль у середовищі соціальної комунікації. У свідомості комунікантів відбувається самочинний різкий перехід до нового структурного порядку концепту – або повна деградація (розпад), або перетворення.

Відтак, хаотичні залишки концепту можуть створювати нові більш складні концептуальні структури з іншими функціональними можливостями. Це означає

настання нового циклу концептуального розвитку й продовження еволюції концептуальної картини світу. Оскільки конструювання й підтримка нових мовленнєво-ментальних зв'язків між компонентами (фонемами, морфемами, лексемами, синтаксемами) споживають більше ресурсів, ніж функціонування вихідної структури, ентропія та дисипація знижуються, уможливаючи відносно стаке функціонування новоствореного концепту. Новий цикл починається на новому рівні організації, а траєкторія концептуального руху замикається в коло з поступовим подальшим закрученням у спіраль (див. рис. 2):

Рис. 2. Модель “життєвого циклу” концепту

На наш погляд, модель “життєвого циклу” концепту є ефективною когнітивно-синергетичною метафорою дослідження. Її методологічна цінність полягає в уналеженні циклічної адаптивної системи, в межах якої концепт може послідовно переходити в декілька динамічних станів: створення (механізми “укорінення”, “схематизації”, “категоризації”, “композиції” та “символізації”) → рівновага з дискурсивним середовищем (режим сталого функціонування концепту

без зміни його структури) → слабка рівновага з дискурсивним середовищем (стале функціонування в межах варіювання структури) → відсутність рівноваги з дискурсивним середовищем (жорстка біфуркація або поліфуркація) → деградація або перетворення (розпад або створення концептуальної структури з іншими функціональними можливостями). У такий спосіб концепт прагне до найбільш ефективного й економного модусу існування, адаптованого до мінливого дискурсивного середовища.

Отже, можна говорити про еволюційний процес розвитку концепту, в основі якого лежать рівневість і циклічність існування біологічної матерії. При створенні концепту відтворюється вся еволюція здатності людини передбачати результати своєї діяльності, а час підлягає фрактальному стисненню. У концептуальній системі виникає ієрархія цілеспрямованих динамічних станів – від фізичних, нервових, перцептивно-емоційних, концептуальних, мовних структур до свідомого інтенційного дискурсивного акту. Метою динаміки концепту є атрактор – відносно стійкий стан певної фази “життєвого циклу”, до якого прагне концептуальна система. Являючи собою фрактальну, непередбачувану й креативну сутність, концепт потребує перш за все когнітивно-синергетичної інтерпретації на широкому емпіричному матеріалі, виокремлення й дослідження відповідних мовних потенцій та експлікації мовленнєвої динаміки когнітивно-комунікативної семіотики, що є перспективою подальших наукових досліджень.

Література

Бронник Л. В. Когнитивно-синергетический поход к языку : философско-методологический анализ : дис. ... докт. филос. наук : спец. 09.00.08 / Лариса Васильевна Бронник. — Ростов-на-Дону, 2013. — 348 с.

Воробьёва О. П. Вирджиния Вульф в аспекте языковой личности : когнитивный этюд / О. П. Воробьёва // Языки и транснациональные проблемы : материалы первой междунар. научн. конф. — М. ; Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2004. — Т. II. — С. 50—55.

Мартынюк А. П. Опыт модусного моделирования концепта (на примере концепта CELEBRITY/ЗНАМЕНИТОСТЬ, актуализированного в англоязычном газетном дискурсе) / А. П. Мартынюк // Когниция, коммуникация, дискурс. — 2010. — № 1. — С. 93—100.

Морозова О. І. Лінгвальні аспекти неправди як когнітивно-комунікативного утворення (на матеріалі сучасної англійської мови) : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.04 / Олена Іванівна Морозова. — Харків, 2007. — 460 с.

Приходько А. Н. Самоорганизация концептивных систем и межкультурный трансфер концептов / А. Н. Приходько // Синергетика в филологических исследованиях : монография / Т. И. Домброван, С. М. Еникеева, Л. С. Пихтовникова и др.; под общ. ред. проф. Л. С. Пихтовниковой. — Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. — С. 135—154.

Brown J. S. Situated cognition and the culture of learning / J. S. Brown, A. Collins, P. Duguid // Educational researcher. — 1989. — 18 (1). — P. 32—42.

de Beaugrande R. Language, discourse, and cognition : retrospects and prospects / R. de Beaugrande // Approaches to Cognition Through Text and Discourse / T. Virtanen (Ed.). — Berlin : Mouton de Gruyter, 2004. — P. 17—31.

Fauconnier G. The way we think. Conceptual blending and the mind's hidden complexities / G. Fauconnier, M. Turner. — N.Y. : Basic Books, 2002. — xvii. — 440 p.

Lakoff G. Philosophy in the flesh : the embodied mind and its challenges to western thought / G. Lakoff, M. Johnson. — New York : Basic Books, 1999. — 624 p.

Langacker R. W. A dynamic usage-based model / R. W. Langacker // Usage-based models of language / Ed. by M. Barlow, S. Kemmer. — Stanford, California : CSLI Publications, 2000. — P. 1—64.

Searle John R. Why I am not a property dualist / John R. Searle // Journal of Consciousness Studies. — 2002. — Vol. 9, № 12. — P. 57—64.

Talmy Leonard. Toward a cognitive semantics, Volume I. Concept structuring systems / Leonard Talmy. — The MIT Press, 2000. — 96 p.

Wildgen W. The evolution of human language : scenarios, principles and cultural dynamics (advances in consciousness research) / W. Wildgen. — John Benjamins Publishing Company, 2004. — 252 p.

Dictionary of World Philosophy / A. P. Iannone. — London; New York : Routledge, 2001. — 554 p.

Таценко Н. В. Концепт у царині лінгвосинергетики: рівнева декомпозиція й циклічна адаптивна системність / Н. В. Таценко // Концепты и контрасты : монография / Н. В. Петлюченко, С. И. Потапенко, О. А. Бабелюк, Е. Л. Стрельцов и др. ; под ред. Н. В. Петлюченко. — Одесса : Издательский дом «Гельветика», 2017. — С. 76—83. — (Серия «Одесские студии по лингвистике и социальным наукам»).